

Aytəmir Abbasova

ADU

aytemiz.abbasova@mail.ru

NƏZAKƏTLİLİK VƏ NƏZAKƏTSİZLİK KATEQORIYALARININ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *nəzakətlilik, nəzakətsizlik, eyham, tabu sözlər, eufemizmlər.*

Key words: *politeness, impoliteness, implicature, taboo words, euphemisms.*

Ключевые слова: *вежливость, невежливость, импликация, табу слова, эвфемизмы.*

Nəzakətlilik sadəcə bir dil hadisəsi deyil. “Nəzakət” sözü şəxsin danışığında və yazıda riayət etdiyi davranışı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bu kateqoriyanındüzgün mənası isə müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqlidir. Yapon-yada hörmət əlaməti olaraq təzim etmək nəzakətli davranışı ifadə edir, buna görə də nəzakətlilik sosial qrup və siyasi hakimiyyətlə əlaqədardır. Deməli, “nəzakət” sözü həm verbal, həm də qeyri-verbal davranışa aiddir. O, həm pragmatikanın, həm də sosiolinqivistikanın əsas sahəsidir. Nəzakətsizliyin optimal şərhə ilk dəfə C.Qalpeper tərəfindən verilmişdir; nəzakətliliyi dərk etmədən nəzakətsizliyi başa düşmək qeyri-mümkündür. Onun fikrincə, nəzakətsizlik sosial konfliktə (anlaşılmazlığa) və uyğunsuzluğa səbəb olur. C.Qalpeper nəzəriyyəsinin üstünlüyü bu problemlə bağlı müxtəlif diskursların təhlilinin aparılmasıdır; Məsələn: hərbi təlim zamanı mübahisəli və nəzakətsiz söhbətlər, ikidilli cəmiyyətdə yaşayan uşaqların diskursu. C.Qalpeper nəzəriyyəsi mediya məlumatına, xüsusən də televizya proqramlarının təhlilinə əsaslanır. Filmlər, əsasən də, sənədli filimlərdə, sual-cavab tipli proqramlarda həmsöhbətlər arasında mübahisələrdə nəzakətsizlik kateqoriyasının müxtəlif formalarını ifadə etmək olur.İngilis dilçisi Elen Gino kitabında (*A Critique of Politeness Theories*) qeyd edir ki, nəzakətsizliyin tədqiqində uğurlu nəticə nəzakətlilik kateqoriyasının təhlili ilə başlayır.O nəzakətsizliklə bağlı problemləri iki qrupda ümumiləşdirir: 1) Nəzakətlilik bildirən ifadələrin uyğun formada istifadə edilməməsi nəticəsində yaranan nəzakətsizlik. (Leave the room, please.) 2)Nəzakətlilik kateqoriyasının əksi kimi ifadə olunan nəzakətsizlik.Ancaq bəzi dilçilər bu təsnifatı təkzib edirlər. Məsələn, ingiltərəli dilçi alim Ciofrey Liçə görə birinci təsnifat nəzakət bildirən bütün ifadələrə aid edilə bilməz. Çünki bizdə elə bir cihaz yoxdur ki o danışığ sər-hədlərini müəyyən edə bilsin [7]. Qalpeper isə Elenin təsnifatına birmənalı

yanaşmır. O, qeyd edir ki, bu əlaqəliliyi bildirən sahədə müzakirə olunur ki, burada nəzakətlik, nəzakətsizlik sözün həqiqi və məcazi mənasında da işlədilir. Deməli yaxınlıq sahəsinə aid ifadələr nəzakət bildirən ifadələr deyil. Onlar həm nəzakətlik, həm də nəzakətsizliyin aspektlərinə uyğun olan şəxslər arası münasibəti ifadə edir.

C.Qalpeper nəzakətsizlik kateqoriyasının nəzakətlik kateqoriyası ilə əlaqəli olduğunu təkzib etmir. O, bu fikrini aşağıdakı nümunədə əsaslandırır: Əgər mən işlədiyim universitetin rəhbərinə “sakit ol (be quiet)” deyirəmsə, bu, öz qızıma həmin ifadəni işlətməyimdən daha kobud, təhqiramiz qəbul olunur. Deməli, kimə ünvanlanmasından asılı olaraq istifadə edilən sözlər həm nəzakətliyi, həm də nəzakətsizliyi ifadə edə bilər. Dilçi qeyd edir ki, lingvistik pragmatikada bu kateqoriyaları fərqləndirən əsas xüsusiyyət nəzakətsizliyin öz strategiyası daxilində istifadə olunan ifadələr toplusunun olmasıdır. Belə sözlər qrupuna təhqirlər, tənqidlər, mühakimələri nümunə göstərmək olar. Belə ifadələrin təhqir-tənqid, mühakimə və s. kimi başa düşülməsi dinləyicinin həmin fikri necə dəyərləndirməsindən və kontekstdən asılıdır.

Bu kateqoriyaların fərqləndirilməsində mühüm rol oynayan ifadələrdən biri də eyhamlardır. Bu məsələ haqqında H.P.Qrays və S.S.Levinson mövqelərini öz təsnifatında vermişlər. H.P.Qrays ümumiləşdirilmiş və xüsusişdirilmiş eyhamlar arasında fərqi göstərmişdir. Xüsusişdirilmiş (fərdi) eyham nitqin yarandığı xüsusi kontekst çərçivəsində baş verir. Ümumiləşdirilmiş eyhamlar müəyyən lingvistik formalarla əlaqəlidir. S.Levinson isə ümumi eyhamları xüsusişdirilmiş və ənənəvi (hamı tərəfindən qəbul edilən) eyhamlar arasındakı məna səviyyəsi kimi xarakterizə edir. Onun fikrincə, belə növ eyhamların mənası müxtəlif kontekstlərdə anlaşılır. M.Terkourafi isə ümumi eyhamları iki hissəyə bölür: birinci növ kontekstdən zəif şəkildə asılı olan və çox az miqdarda kontekstual məlumatlar tələb edən eyhamların işləndiyi situasiyaları əhatə edir. Ona görə də bu növ eyhamlar dinləyici üçün daha aydın olur və müəyyən qədər hamı tərəfindən qəbul olunan nitqdə daha tez-tez istifadə olunur. İkinci növ eyhamlar kontekstdən zəif şəkildə asılı olmasına baxmayaraq müxtəlif kontekstlərdə işlənməsindən asılı olaraq onun mənası güman edilir. Bu təsnifatı M.Terkourafi belə ümumiləşdirir:

“Xüsusi eyhamlar (yalnız bir kontekstə əsaslanan məna) ~ I növ ümumi eyhamlar (minimal kontekstlərdə başa düşülən məna) ~ II növ ümumi eyhamlar (bütün kontekstlər üçün nəzərdə tutulan məna) ~ kodlu məna (cümlə mənası)” [3].

Qeyd edək ki, nə H.P.Qrays, nə də S.Levinson eyhamları nəzakətliklə açıq aşkar əlaqələndirməmişlər. Bunların əksinə olaraq M.Terkourafi

qeyd edir ki, nəzakətlilik bir kontekstdə baş verən eyhamları (xüsusi eyhamları) bütünlüklə ifadə edir və birinci növ ümumiləşdirilmiş eyhamların əksəriyyətini əhatə edir. Fikrimizcə, eyhamlar yalnız nəzakətliliyi deyil, eyni zamanda nəzakətsizliyi də ifadə edir. Bu, bir sıramənbelərdə öz əksini tapır [4]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qeyd edilmişdir ki, eyham – kinayə ilə işlənən ikibaşlı söz, incə işarə kimi anlaşılr. Aydınır ki, kinayə ilə işlənən ikibaşlı söz mənasında nəzakətsizliyi, incə işarə mənasında isə nəzakətliliyi ifadə edir. Bu, danışanın məqsədindən onun niyyətindən asılı olaraq baş verir. Eyhamlara əsaslanaraq M.Terkourafi nəzakətliliyin təsnifatını verir. O iddia edir ki, nəzakətlilik ümumi eyhamlar əsasında başa düşülür. Belə eyhamlar dinləyicinin oxşar kontekstlə bağlı məlumatı olan kontekstdə baş verir. Bu cəhət dinləyicidə danışanın nəzakətli olması haqqında fikrin formalaşmasına kömək edir.

Hörmət nəzakətliliyin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Onun əksi hörmətsizlik isə nəzakətsizliyi ifadə edir. Bu məsələ ilə bağlı C.Qalpeper britanyalı tələbələr arasında sorğu aparmış, verilən cavabları ümumiləşdirərək nəzakətsiz etiketləri altı qrupa bölmüşdür: himayədarlıq, hörmətsizlik, kobudluq, aqressiya, münasibəti olmamaq, könül sındıran (qəlbə toxunan).

Nəzakətlilik və nəzakətsizlik arasında fərqliliklər olduğu halda bəzən bu fərqliliyi ifadə edən anlayışların əksini müəyyən etmək çətin olur. Belə ki, qəzəb, hiddət nəzakətsizlik kateqoriyasına daxildir. Sosial normalar pozulduğu halda təzahür edə biləcək emosional reaksiya formasıdır. Ancaq bunun əksi nəzakətlilikdə yoxdur. Tabu sözlər nəzakətsiz formada işləndiyi halda evfemizimlər nəzakətliliklə əlaqədardır.

Hər iki kateqoriya arasında digər bir fərqlilik ənənəvi ifadələr ilə bağlıdır. Belə ifadələr həm nəzakətli, həm də nəzakətsiz formalarda işləyə bilər. M. Terkourafinin fikrincə, belə ifadələr xüsusi kontekst daxilində istifadə olunur və onların neqativ mənalara isə nəzakətsizliyi ifadə edir. Belə ifadə formalarına təhqirləri nümunə göstərmək olar. Təhqirlər nəzakətsizliyin tez-tez istifadə olunan formasıdır. Təhqir formalarına aşağıdakılar daxildir: mənfi vokativlər, mənfi iddialar, mənfi rəylər, üçüncü şəxsə ünvanlanan iddialar.

- 1) Mənfi vokativlər insana yönələn səslərdir, onlara ünvanlanan təhqiramiz sözlərdir. Məsələn. yekəbaş, pinti, gombul.
- 2) Şəxsə ünvanlanan mənfi iddialar. Məsələn, elə axmaq insansan ki., elə mövqesiz adamsan ki (yəni sağ, solu bəlli olmayan).
- 3) Mənfi fikirlər: Sənin ürəkbulandırıcı əllərin...
- 4) Üçüncü şəxsə ünvanlanan fikirlər. Məsələn, gözəldir, amma ağıl yoxdur.

Digər nəzakətsizlik vahidlərə məqsədli şəkildə edilən tənqidlər, şikayətlər, korlanmış suallar, qarğışlar, hədələyici mesajlar, pis niyyətlik və

yersiz müdaxilələr aid edilir. Qeyd etdiklərimizə əsasən belə birqənaətə gələ bilər ki, nəzakətsiz formalareksplisit vəimplisit vasitələrə uyğun təhlil edilə bilər. Eksplisit vasitələr yuxarıda qeyd etdiyimizformalardır. İmplisit vasitələr isə eyhamlardır, yəni ünvanlanan ifadələr birbaşa deyil, dolayısı yolla çatdırılır. Belə ifadələrin başa düşülməsiqizli mənaya əsaslanır. Məsələn, iki nəfər otaqda söhbət edir.Üçüncü şəxs otağa daxil olanda, həmsöhbətlərdən biri digərinə qarşıdakı otağa getmələrini deyir. Burada təklifin məqsədi söhbəti davam etdirmək və digər otağa getməklə həmsöhbətlər arasındakı danışığın üçüncü şəxs tərəfindən eşidilməməsidir. Nümunədə istifadə olunan implisit strategiya sarkazm kimi anlaşılr. C.Qalpeper sarkazmı süni (saxta) nəzakətsizlik adlandırır.Deməli, elə ifadələr var ki, onlar nəzakətliliyi ifadə etdiyi halda, həmin ifadələrin mənası bəzən kontekstdə nəzakətsizliyi ifadə edir [1].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Culpeper J. "Towards an Anatomy of Impoliteness. Journal of pragmatics 3, Oxford: Oxford university press, 1996, pp. 349-367
2. Elen Gino. *A Critique of Politeness Theories*. Manchester: St. Jerome, 2001.
3. Grice, H. Paul. *Logic and Conversation*. London and New York: Academic Press, 1975, 385p.
4. <https://www.azleks.az/az/online-dictionary>
5. G.N. Leech "Principles of Pragmatics." London/New York: Longman.1983, 270p.
6. Levinson, Stephen C. *Presumptive meanings: The theory of Generalised Conversational Implicature*. Cambridge, Massachusetts: M.I.T.Press. 2000, 457p.
7. Terkourafi M. "Beyond the micro-level in politeness research" *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, Culture*: pp.237-262
8. Terkourafi M. "Generalised and particularised implicatures of politeness". In: Peter Künlein, Hannes Reiser and Henk Zeevat(eds) *Perspectives on Dialogues in the New Millennium*. Amsterdam: John Benjamins,2003, pp.151-166

Aytemiz Abbasova

Summary

The role of expressing means in distinguishing politeness and impoliteness categories

The problem of politeness and impoliteness is one of the actual ones in pragmatics. Their classification is to analyze language norms which people follow or don't. We come across issues frequently in everyday life. Though politeness and

impoliteness are connected with each other closely, there are some expressive means which distinguish these categories, such as implicature, taboo word, euphemism are analyzed in this article.

Айтамир Аббасова

Резюме

**Роль средств выражения в дифференциации
категорий вежливости и невежливости**

Выражение вежливости и невежливости – одна из самых актуальных проблем лингвистической прагматики. Их классификация заключается в анализе соблюдения в речи языковых норм. Мы сталкиваемся с этими проблемами в нашей повседневной жизни. Хотя вежливость и невежливость тесно связаны, существует ряд способов их различения. В настоящей статье рассмотрены различные лингвистические позиции в отношении указанной проблемы, в том числе формы выражения относительных категорий (импликации, табу слова, эвфемизмы и др.)

Rəyçi: fil.e.d., prof.M.Qaziyeva